

**Τα μοτίβα της ερωτικής θεματικής σε έργα της πρώιμης
νεοελληνικής γραμματείας: υπερεθνικά στερεότυπα ή δείκτες της
ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας των συγγραφέων;**

Στέλλα Χελιδώνη

Ο τίτλος της ανακοίνωσης περιέχει ένα ερώτημα, το οποίο ενδεχομένως να φαίνεται περίεργο. Προτείνεται η πιστοποίηση, από πολιτισμική άποψη, της ελληνικής ή νεο-ελληνικής ταυτότητας συγγραφέων της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας, με γνώμονα την ταυτότητα των συστατικών στοιχείων μέσω των οποίων διαπιστώνεται ότι αναπτύσσεται το ερωτικό θέμα σε έργα τους. Προτείνεται, με άλλα λόγια, η σύνδεση της ερωτικής θεματικής με την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα. Ως υπόθεση εργασίας για έργα της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας (από τις αρχές μέχρι το 1830), η συσχέτιση αυτή στηρίζεται στα πορίσματα μιας έρευνας, η οποία διακρίνεται σε τρεις φάσεις και βρίσκεται εν εξελίξει. Κρίνεται, συνεπώς, αναγκαίο, καθώς μάλιστα οι μελέτες που περιέχουν τα πορίσματα των πρώτων δύο φάσεων τελούν υπό δημοσίευση, να αναφερθούν τα συμπεράσματα της έρευνας που προηγήθηκε, προκειμένου να θεμελιωθεί λογικά η υπόθεση εργασίας και να αποσαφηνιστούν τα κριτήρια εξέτασης των έργων.

Το ερωτικό θέμα είναι στενά συνυφασμένο με την εμφάνιση (ή, πιο σωστά, με την εκ νέου εμφάνιση) του ελληνόγλωσσου μυθιστορήματος κατά το τέλος της μέσης και κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, περίοδο στην οποία αναγνωρίζεται από πολλούς νεοελληνιστές ότι επίσης βρίσκονται και οι απαρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Οι δύο ερευνητικές φάσεις που προηγήθηκαν εστιάστηκαν κατά βάση στα δημώδη και στα λόγια ερωτικά μυθιστορήματα αυτής της περιόδου. Πρώτο και καθοριστικό βήμα αποτέλεσε η εξέταση του έργου *Διήγησις εξαίρετος Βελθάνδρου του Ρωμαίου*, η οποία κατέληξε στα εξής κεντρικά συμπεράσματα όσον αφορά την ταυτότητα των πυρηνικών στοιχείων της ερωτικής θεματικής στο μυθιστόρημα αυτό:

1. Το ποτάμι με την άσβεστη φλόγα μέσα στα νερά του, το οποίο συνεπαίρνει τον Βέλθανδρο όταν περιπλανάται κοντά στην Ταρσό της Κιλικίας-Αρμενίας, υπάρχει ως ιστορικός τόπος στην περιοχή και είναι ο ποταμός Πύραμος.

2. Ο ποταμός Πύραμος συνδέεται πολιτισμικά με τον μύθο του *Πύραμου και της Θίσβης*.

3. Το πρότυπο το οποίο χρησιμοποίησε ο συγγραφέας του κειμένου προκειμένου να οργανώσει από θεματική άποψη την ερωτική ιστορία του Βέλθανδρου και της Χρυσάντζας είναι ο μύθος του *Πύραμου και της Θίσβης*.

4. Ο μύθος του *Πύραμου και της Θίσβης* αποτελεί μία εκδοχή του μύθου-αρχέτυπου της ανατολικής θεότητας του έρωτα, της Μεγάλης Μητέρας Θεάς, η οποία στην Κιλικία ονομαζόταν πρώτα Κουμπάμπα και αργότερα Περασία Άρτεμις. Λατρευτικό κέντρο της θεότητας στην Κιλικία, από την αρχαϊκή εποχή μέχρι το τέλος της ύστερης αρχαιότητας, υπήρξε το χετιτικό βασίλειο της Kizzuwatna το οποίο κατά τη ρωμαϊκή εποχή είναι γνωστό ως Κασταβαλίδα χώρα. Επίκεντρα της λατρείας ήταν πρώτα η χετιτική ακρόπολη του Καρατεπέ και αργότερα η Ιεράπολις-Καστάβαλα, πόλεις, και οι δύο, κτισμένες δίπλα στον ποταμό Πύραμο, επάνω στον Αντίταυρο. Τα αποδεικτικά στοιχεία σύμφωνα με τα οποία το πυροφλογόποταμο της *Διηγέσεως* είναι ο ποταμός Πύραμος και το Ερωτόκαστρο είναι ένα από τα δύο κάστρα της θεάς Κουμπάμπα ή Περασίας Άρτεμις και του παρέδρου της Πύραμου, το κάστρο του Καρατεπέ ή της Ιεράπολης-Καστάβαλα, ή και συνδυασμός στοιχείων και από τα δύο, συνάγονται πολύπλευρα από σημαντικές παραμέτρους:

- Από την ιστορική τοπογραφία των δύο αυτών ακροπόλεων.
- Από τα αρχαιολογικά και τα ιστορικά στοιχεία που αναφέρονται στη λατρευτική παράδοση της Μεγάλης Θεάς εκεί.
- Μέσω του συνδυασμού των παραπάνω στοιχείων με το πολιτισμικό κλίμα της ιστορικής περιόδου από την οποία προέρχονται οι πηγές, γραπτές και εικονογραφικές, που σώζουν τις πληροφορίες για τον μύθο του *Πύραμου και της Θίσβης*.
- Μέσω, τέλος, του συνδυασμού όλων των στοιχείων που προαναφέρθηκαν με τις πληροφορίες και τα ιδιαίτερα τοπογραφικά χαρακτηριστικά, τα σχετικά με το πυροφλογόποταμο και το Ερωτόκαστρο, τα οποία αποκομίζονται από την *Διήγησιν Βελθάνδρου*. Δύο έκτυπες αντιστοιχίες αποτελούν αφενός η σύλληψη του πυροφλογόποταμου της *Διηγέσεως* ως ποταμού που διατηρεί άσβεστη μια φλόγα στα νερά του, η οποία συμφωνεί απολύτως με την παράσταση του ποταμού Πύραμου στα νομίσματα της Ιεράπολης-Καστάβαλα, και αφετέρου η περιγραφή της ανάγλυφης παράστασης από την οποία πηγάζει το

πυροφλογόποταμο, η οποία επίσης συμφωνεί απολύτως με την παράσταση του μύθου του *Πύραμου και της Θίσβης* σε ψηφιδωτό της Κάτω Πάφου στην Κύπρο.

5. Στη *Διήγησιν Βελθάνδρου*, μέσω μιας εξαιρετικά ευρηματικής, αλλά ταυτοχρόνως στενότατα συναφούς με το πολιτισμικό πλαίσιο τόσο του μύθου όσο και του κειμένου, ρητορικής οργάνωσης, χρησιμοποιείται και αξιοποιείται σε όλη τη δυναμική της, αφενός, η πολιτισμική ιστορία του μύθου και, αφετέρου, η θρησκευτική παράδοση η οποία είχε δημιουργηθεί από αρχαιότατη καθώς φαίνεται εποχή στη γη της Κιλικίας, και συγκεκριμένα στην περιοχή γύρω από τον ποταμό Πύραμο. Μια παράδοση που είχε ως *ιερό λόγο*, δηλαδή ως δόγμα, τον μύθο του *Πύραμου και της Θίσβης*.

6. Οι θρησκευτικές τάσεις με τις οποίες συνδέεται ο μύθος του *Πύραμου και της Θίσβης* χαρακτηρίζουν την ελληνιστική εποχή και την ύστερη αρχαιότητα, δηλαδή τις εποχές κατά τις οποίες ο μύθος βρισκόταν στο προσκήνιο. Η αναβίωση κατά τις εποχές αυτές τοπικών λατρειών στην ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπήρξε άμεσα συνδεδεμένη με την εμφάνιση στο φιλοσοφικο-θεολογικό προσκήνιο του νεοπλατωνισμού. Στο πλαίσιο του νεοπλατωνικού συγκρητισμού επιτελέστηκε η σύνδεση αρχαίων μυστηριακών θρησκειών, της θεολογικής παράδοσης της ανατολικής Μεγάλης Μητέρας Θεάς και της ελληνικής ορφικής παράδοσης. Η σχέση του μύθου του ποταμού Πύραμου με την Μεγάλη Μητέρα Θεά από τη μια και η παρουσία του θεού Έρωτα στο Ερωτόκαστρο από την άλλη, άνοιξαν το ζήτημα της σχέσης που μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στις δύο θεότητες και οδήγησαν, μέσω της εξέτασης του ζητήματος, στην πιστοποίηση της ταυτότητας του θεού Έρωτα ο οποίος με τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα που παρουσιάζεται στην *Διήγησιν Βελθάνδρου*, όπως είναι γνωστό, παρουσιάζεται και σε άλλα λόγια και δημόδια μυθιστορήματα της ίδιας περιόδου. Από την εξέταση νεοπλατωνικών πηγών αποδεικνύεται ότι ο θεός Έρωτας της *Διηγήσεως Βελθάνδρου* είναι ο κοσμογονικός θεός Έρωτας της ορφικής θεολογίας. Σημαντικότερο στοιχείο μάλιστα αυτής της θεολογίας αποτελεί η σύλληψη της ουσίας του θεού Έρωτα: είναι η ανατρεπτική για την ανθρώπινη λογική συνύπαρξη του πυρός με το ύδωρ, όπως δηλαδή συμβαίνει στο πυροφλογόποταμο του μυθιστορήματος, το οποίο δεν αποτελεί παρά έκφραση ακριβώς της ουσίας του θεού. Ο κοσμογονικός θεός Έρωτας δεν ενσωματώθηκε στο μυθολογικό σύστημα της επίσημης ελληνικής θεογονίας. Έχοντας τις ρίζες του στον μύθο-αρχέτυπο της ανατολικής Μεγάλης Μητέρας Θεάς, πέρασε και διατηρήθηκε

στη μυστική θεολογική παράδοση της ορφικής κοσμογονίας και εμφανίστηκε στο πολιτισμικό προσκήνιο τόσο της ύστερης αρχαιότητας όσο και του 12ου αιώνα μέσω του νεοπλατωνισμού.

7. Το ότι ο ελληνικός κλάδος του μύθου του *Πύραμου και της Θίσβης* που μιλά για τον ποταμό Πύραμο της Κιλικίας ήταν και παραμένει παντελώς άγνωστος στις λογοτεχνικές παρακαταθήκες της Δύσης, όπως επίσης και ο θεός Έρωτας με την ορφική-νεοπλατωνική ταυτότητα, αυτά τα δύο αποτελούν τα σημαντικότερα αποδεικτικά στοιχεία που τεκμηριώνουν τόσο την ελληνική ιθαγένεια της *Διηγήσεως Βελθάνδρου* όσο και τη σύνδεση της ερωτικής θεματικής που φέρει τη φιλοσοφική και θεολογική σφραγίδα του Νεοπλατωνισμού με την ελληνική ταυτότητα.¹

Κεντρικό σημείο και ρυθμιστικός συντελεστής των διακριτικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο αυτής της, ελληνικής, ερωτικής θεματικής αποτελεί η παρουσία του θεού Έρωτα με μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία συνθέτουν την προσωπογραφία του και τον πλαισιώνουν. Για τον λόγο αυτόν, σε μια δεύτερη ερευνητική φάση εξετάστηκαν όλα τα μυθιστορηματικά κείμενα που αναπτύσσουν σε μεγάλο ή σε μικρό βαθμό το ερωτικό θέμα (κείμενα λόγια και δημώδη, σε πεζό και έμμετρο λόγο) αλλά και ρητορικά (όπως τα προγυμνάσματα του Νικηφόρου Βασιλάκη), με στόχο, πρώτον, την αναλυτική καταγραφή των στοιχείων του νέου αυτού ερωτικού θεματικού πεδίου, δεύτερον, την επιβεβαίωση των πρώτων πορισμάτων μέσω της συγκριτικής εξέτασης με κείμενα της ορφικής-νεοπλατωνικής θεολογίας καθώς και με κείμενα δυτικής προέλευσης, και τρίτον, με κριτήριο την ύπαρξη ή όχι της ελληνικής ερωτικής θεματικής, τη διάκριση και κατηγοριοποίηση των κειμένων.²

Τα χαρακτηριστικά στοιχεία της ελληνικής ερωτικής θεματικής στα κείμενα συνοψίζονται στα εξής: Ο Έρωτας είναι παρών ως δρων πρόσωπο με εξέχοντα ρόλο στην εκτύλιξη της πλοκής των ιστοριών. Στο *Το καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν δράμα* (Ευστάθιος Μακρεμβολίτης) παρουσιάζεται ως βασιλεύς κυρίαρχος όλου του

¹ Η αναλυτική παρουσίαση και τα πορίσματα της πρώτης ερευνητικής φάσης περιέχονται στο: Στεργιανή Χελιδώνη, *Το πρότυπο και η ποιητική του μεσαιωνικού μυθιστορήματος 'Διήγησις εξάιρετος Βελθάνδρου του Ρωμαίου'*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών σπουδών, 2004 (υπό έκδοση, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Επίκεντρο). Βλ. Επίσης, Stella Chelidoni, «*Belthandros and Chrysantza: A precursor of the European fantastic roman*». *The International Journal of the Humanities*, volume 5, number 5, p. 169 – 174, 2007.

² Η αναλυτική εξέταση και τα συμπεράσματα της δεύτερης ερευνητικής φάσης περιέχονται στο: Στέλλα Χελιδώνη, «*Η ταυτότητα του θεού Έρωτα στο λόγο και το δημώδες ερωτικό μυθιστόρημα του ελληνικού μεσαίωνα*», *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Κομοτηνή, 20-23 Σεπτεμβρίου 2007 (υπό δημοσίευση).

κόσμου, ως μειράκιο τερατώδες, καθισμένο σε χρυσό θρόνο, παντελώς γυμνό, πανέμορφο, με φτερά στη θέση των ποδιών, κρατώντας τόξο, πυρ και αμφίκοπη σπάθη, περιστοιχισμένο από τη Φρόνηση, την Ισχύ, τη Σωφροσύνη, τη Θέμιδα, τη Νύκτα, την Ημέρα. Έχει δίπλα του στρατό μεγάλο και στην εξουσία του πόλεις, πλήθος ανθρώπων κάθε ηλικίας, κοινωνικής τάξης και αξιώματος (βασιλιάδες, τυράννους, δούλους). Είναι παιδί του Δία και βασιλεύς των ονείρων. Στο *Διήγησις εξαιρετος Βελθάνδρου του Ρωμαίου* έχει έδρα του το Ερωτόκαστρο, κάστρο φτιαγμένο από πολύτιμα υλικά, κάθεται σε χρυσό θρόνο και περιβάλλεται από στρατό Ερώτων. Εμφανίζεται μέσα στη νύκτα (θεοφάνεια), δουλολογραφεί πλήθος ανθρώπων. Στο *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης* η ίδια περίπου περιγραφή των ιδιοτήτων του θεού και της ακολουθίας του συμπληρώνεται, ενώ η προσωπογραφία του πυκνώνει: ο θεός Έρωτας είναι εδώ τριμορφοπρόσωπος. Έχει ταυτοχρόνως τη μορφή μικρού παιδιού, τη μορφή νέου άντρα και τη μορφή γέροντα. Περιγραφή που συγγενεύει με τον ισχυρισμό του Θεόδωρου Προδρόμου (*Τα κατά Ροδάμνην και Δοσικλέα*) ότι «είναι γέρον κι αν λογίζεται βρέφος», αλλά και με τον χαρακτηρισμό του Νικήτα Ευγενειανού (*Τα κατά Δρόσιλλαν και Χαρικλέα*) «ο πρεσβύτες παις, το προ του Κρόνου βρέφος», καθώς επίσης και με τον τρικέφαλο δράκοντα που απειλεί να αρπάξει τη γυναίκα του Διγενή. Στον Ευγενειανό επίσης χαρακτηρίζεται ως «δρακοντώδης γόνος». Στα λόγια μυθιστορήματα, στον *Βέλθανδρο*, στον *Λιβίστρο*, στον *Καλλίμαχο*, στην *Αχιλλήϊδα*, επανέρχονται, τέλος, ως κοινοί τόποι οι χαρακτηρισμοί: αυθέντης βασιλεύς, δεσπότης γης απάσης, πανδαμάτωρ, παγκρατής, μέγας, βίαιος θεός, των αναισθήτων αρχηγός, ερευνητής της ψυχής, δικαιοκρίτης του πόθου, συνεργός της αγάπης, ρήγας φρικτός, φοβερός δυνάστης, Ερωτοκράτωρ, πικρός, βροτών τύραννος, πυρφόρος, τοξότης και τοξοχαρής. Επιπλέον, στους κοινούς τόπους αυτής της ερωτικής θεματικής συγκαταλέγονται η υποδουλωτική δράση του θεού μέσω ονείρων, η κατ' εικόνα του θεού ή της Σελήνης ομορφιά των ερώντων, ο ρόλος της όρασης στη γένεση του ερωτικού πάθους, η μυητική διαδικασία στα μυστήρια του Έρωτα.

Από την άλλη μεριά, συγκεντρώνοντας τα βασικότερα από τα γνωρίσματα του πρωτόγονου θεού Έρωτα από κείμενα που αναφέρονται στην ορφική κοσμογονία, από κείμενα νεοπλατωνικών φιλοσόφων και από αποσπάσματα μαγικών παπύρων, καταρτίζεται το ακόλουθο σύνολο που περιγράφει τον θεό: εκεί, ο κοσμογονικός θεός Έρωτας είναι αρρενόθηλος ή διφυής ή δισώματος και τρίμορφος. Την τριμορφία του δηλώνουν οι δύο τριάδες ονομάτων που εμφανίζονται στα κείμενα (Πρωτόγονος-

Δίας-Πάνας, Φάνης-Μήτις-Ηρικεπαίος). Είναι νήπιος και πρεσβύτατος. Είναι πρωτοφανής, πρώτος γενέτωρ, γενάρχης, γενήτωρ πάντων, δημιουργός και αρχηγέτης. Προέρχεται από τον Χρόνο ή Αιώνα ή δράκοντα και βγαίνει μέσα από ένα ασημόλαμπο αυγό. Είναι ο κάλλιστος, ο χρυσοφαής, ο πολυτερπής, ο αβρός Έρωσ, ο ενοποιός. Ταυτίζεται με τον ήλιο αλλά και με τη σελήνη. Έχει χρυσά φτερά, είναι χρυσοπτέρυγος, φωτεινός, στίλβων, το νοητό φως. Είναι μελαμφαής, νυκτιφανής, νυκτιχαρής, νυκτιγενέτωρ. Είναι ονειροπομπός, χρησιμοδότης μέσα στη νύχτα, ιεροφάντης μυστηρίων. Είναι δεσπότης, άναξ, βασιλεύς, τύραννος, τοξότης, λαμπαδούχος, με σκήπτρο και χλαμύδα. Περιστοιχίζεται και σχετίζεται με την Αδράστεια, την Ανάγκη, την Ειμαρμένη, τη Δικαιοσύνη, τη Σωφροσύνη, την Επιστήμη. Συνδέεται με τη Ρέα, τη Δήμητρα και την Κόρη, τη Λητώ, την Άρτεμη και τον Απόλλωνα, την Εκάτη, τη Σελήνη, τον Άδωνι. Ο θεός Έρωτας είναι τρίμορφος γιατί ταυτίζεται με τη Σελήνη και επομένως με τα τρία της πρόσωπα, τις τρεις σύντομες ηλικίες της που συστηματικά επανέρχονται και δηλώνουν τον κύκλο της ζωής: είναι βρέφος ως νέα Σελήνη, έφηβος ως πανσέληνος και γέροντας ως φθίνουσα Σελήνη. Σύμφωνα με την *Εύχη προς Σελήνην* που περιέχεται σε ελληνικό μαγικό πάπυρο, η Σελήνη ως θεότητα ταυτίζεται με την Εκάτη, η οποία απεικονίζεται ως τρίμορφη θεότητα, με την Άρτεμη και με την Περσεφόνη. Είναι Δίκη, Ανάγκη, Μοίρα, και σχετίζεται με δράκοντα. Η Ανάγκη ή Αδράστεια και ο δράκοντας, σύμφωνα με την ορφική θεογονία, συνδέονται επίσης με τη φύση του Έρωτα ή Πρωτόγονου.

Κατά την αρχαϊκή, κλασική και ύστερη εποχή ο κοσμογονικός θεός Έρωτας απεικονίζεται ως ώριμος έφηβος, φτερωτός, κρατώντας τα σύμβολά του ή κλαδιά με τρίκλωνες συνήθως απολήξεις ή λουλούδια με εμφανώς φαλλικό χαρακτήρα, ή με τα ορφικά χαρακτηριστικά του: να βγαίνει από το κοσμογονικό αυγό, ερμαφρόδιτος, με πυρσό στο χέρι, με ηλιοτροπικά και πανθειστικά εμβλήματα –δέσμες ηλιακές στο κεφάλι, μισοφέγγαρο πίσω από τους ώμους, φίδι γύρω από το σώμα (ως Χρόνος), κεφάλια τράγου και λιονταριού στη μέση του σώματος, σκήπτρο στο αριστερό χέρι (ως βασιλεύς του κόσμου), κεραυνό στο δεξί (ως Ζευς), διχλωτά πόδια (ως Πάν)–, να πατά πάνω στον δράκοντα που είναι η αρχαία του υπόσταση.

Είναι φανερό ότι, υπό το φως της ορφικής-νεοπλατωνικής θεολογίας του Έρωτα, η ανάγνωση όχι μόνον των βυζαντινών μυθιστορημάτων αλλά και των προγόνων τους, καθώς και άλλων κειμένων (λ.χ. ρητορικών προγυμνασμάτων), που χρησιμοποιούν τον Έρωτα ως κεντρικό θέμα ή μοτίβο, αποβαίνει αποκαλυπτική ως

προς το ζήτημα των συνδετικών δεσμών που υπάρχουν μεταξύ τους. Οι συνδέσεις μπορούν να αναγνωριστούν τόσο στο επίπεδο της καταγωγής των χαρακτηριστικών τύπων που απαρτίζουν τη θεματική του έρωτα στα κείμενα αυτά, όσο και στο επίπεδο των καταβολών (φιλοσοφικών/θεολογικών) της ιδεολογίας που τα διαπερνά. Επιπλέον, βάσει αυτής της ανάγνωσης, ανατρέπονται εξ ολοκλήρου οι γνωστές και επικρατούσες θέσεις σε σχέση με τις πολιτισμικές καταβολές της νέας και ανανεωτικής, όπως θεωρήθηκε, ερωτικής θεματικής.³

Σε μια τρίτη, τέλος, φάση, η οποία βρίσκεται εν εξελίξει, η διερεύνηση επεκτείνεται σε έργα με ερωτική θεματική, λογοτεχνικά, πεζά και ποιητικά, καθώς και άλλων γραμματειακών ειδών, από την υστεροβυζαντινή ή πρωτονεοελληνική περίοδο μέχρι το 1830. Στόχοι της εξέτασης αποτελούν αφενός το να διαπιστωθεί αν και κατά πόσο επιβιώνει ή δεν επιβιώνει η ερωτική θεματική με ελληνική ταυτότητα, και, αφετέρου, εφόσον αυτή η θεματική επιβιώνει, ο προσδιορισμός της ευρετικής αξίας της ως κριτηρίου για την ελληνική πολιτισμική ή πνευματική ταυτότητα των συγγραφέων των έργων.

Ξεκινώντας από τα ερωτικά όνειρα του Μαρίνου Φαλιέρου (πιθανόν 1420 – 1430) και φτάνοντας μέχρι την *Τέχνη Ρητορικής* του Φραγκίσκου Σκούφου (1681), διαπιστώνεται ότι επιβιώσεις αυτής της θεματικής υπάρχουν, αλλά δεν είναι πολλές. Από το σύνολο των γνωστών έργων μέχρι περίπου το δεύτερο μισό του δέκατου έβδομου αιώνα απομονώθηκαν και εξετάστηκαν μέχρι στιγμής τα κείμενα: *Ιστορία και Όνειρο* και *Ερωτικόν ενύπνιον* (Μαρίνος Φαλιέρος),⁴ *Ρίμες Αγάπης* (το γνωστό με αυτόν τον τίτλο κυπριακό Canzoniere, δεύτερο μισό δέκατου έκτου αιώνα),⁵ *Η Βοσκοπούλα* (ανωνύμου, ίσως γύρω στο 1600 και πάντως πριν από το 1627),⁶

³ Οι θέσεις αυτές έχουν διατυπωθεί κατά τα νεότερα χρόνια από την C. Cupane και μέχρι σήμερα δεν έχουν αμφισβητηθεί από τους μελετητές του λόγιου και του δημόδου βυζαντινού (ή του δημόδου πρωτονεοελληνικού) ερωτικού μυθιστορήματος. Βλ. 1) C. Cupane, «Ερως βασιλεύς. La figura di eros nel romanzo bizantino d'amore», *Atti della Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo*, ser. IV, 33, part. II (1973-74), σ. 243-297, 2) C. Cupane, «Metamorphosen des Eros. Liebesdarstellung und Liebesdiskurs in der byzantinischen Literatur der Komnenenzeit», *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit, Meletmata*, band 8, Frankfurt, 2000, σ. 25-54, καθώς και, ενδεικτικά όσον αφορά την αποδοχή των θέσεων της C. Cupane, 3) R. Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, μτφ. Ν. Τσιρώνη, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 1996, σ. 204-207.

⁴ Μαρίνου Φαλιέρου, *Ερωτικά Όνειρα*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Arnold van Gemert, Θεσσαλονίκη, 1980 [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη – 4].

⁵ Θ. Σιαπκαρά – Πιτσιλίδου, *Ο Πετραρχισμός στην Κύπρο. Ρίμες αγάπης από Χειρόγραφο του 16ου αιώνα με μεταφορά στην κοινή μας γλώσσα*, Αθήνα, 1976. Ελληνική έκδοση, με αλλαγές, της πρώτης κριτικής έκδοσης στα γαλλικά το 1975.

⁶ *Η Βοσκοπούλα*, επιμέλεια Στυλιανού Αλεξίου, Αθήνα, Ερμής, 1971 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, ΠΟ 15].

Ερωφίλη (Γεώργιος Χορτάτσης, γύρω στο 1600),⁷ *Στάθης* (αγνώστου συγγραφέα, έχει προταθεί ο Γεώργιος Χορτάτσης, πιθανόν μετά το 1604),⁸ *Πανώρια* (Γεώργιος Χορτάτσης, μεταξύ 1590 και 1600 ή περίπου ανάμεσα στα 1600 και στα 1604),⁹ *Ερωτόκριτος* (Βιτσέντζος Κορνάρος, ίσως πριν από το 1612 – 1613, ίσως και μέσα στο πρώτο μισό του δέκατου έβδομου αιώνα),¹⁰ *Βασιλεύς ο Ροδολίνος* (Ιωάννης-Ανδρέας Τρώιλος, το 1647 τυπώνεται στη Βενετία),¹¹ *Φορτουνάτος* (Μάρκος-Αντώνιος Φόσκολος, γύρω στα 1655).¹² *Βασίλειος Διγενής Ακρίτης* (η πεζή παραλλαγή του έργου που παραδίδεται από τον Μελέτιο Βλαστό, 1632),¹³ *Περί ηρώων, στρατηγών, φιλοσόφων, αγίων και άλλων ονομαστών ανθρώπων όπου εβγήκασιν από το νησίν της Κύπρου* (Νεόφυτος Ροδινός, Ρώμη 1659),¹⁴ *Τέχνη Ρητορικής* (Φραγκίσκος Σκούφος, Βενετία 1681).¹⁵

Οι λίγες, αλλά με σαφή χαρακτήρα, επιβιώσεις της ελληνικής ερωτικής θεματικής εντοπίζονται κυρίως σε οκτώ από τα δεκατρία έργα που προαναφέρθηκαν. Στο *Ερωτικόν Ενύπνιον* γίνεται λόγος για τον Πρώτον Έρωτα με τη συνοδεία του, ο οποίος χαρακτηρίζεται φοβερός και ρήγας φρικτός:

Αυτείν'η κόρη ήρθε ψες στην Ερωτοκρατία

κι ήρρε τον Πρώτον Έρωτα μ' όλην την συντροφία.

[...]

Τότε αρχίζει ο φοβερός ο Πρώτος των Ερώτων

και λέγει: [...]

Λοιπόν το ρήγα τον φρικτόν Έρωτα να τιμούμε,

και άλλο δεν έχω να σας πω στη ρίμα που δηγούμαι.

(στίχοι 67, 68, 81, 82, 129 και 130)

⁷ *Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτση*, επιμέλεια Στυλιανού Αλεξίου – Μάρθας Αποσκήτη, Αθήνα, Στιγμή, ²1996.

⁸ *Στάθης, Κρητική κωμωδία*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και λεξιλόγιο Lidia Martini, Θεσσαλονίκη, 1976 [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη – 3].

⁹ Γεωργίου Χορτάτση, *Πανώρια*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά, Θεσσαλονίκη, 1975 [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη – 2].

¹⁰ Βιτσέντζου Κορνάρου, *Ερωτόκριτος*, Κριτική έκδοση, Εισαγωγή, Σημειώσεις, Γλωσσάριο Στυλιανού Αλεξίου, Αθήνα, Ερμής, 1980 [Φιλολογική Βιβλιοθήκη – 3].

¹¹ *Ροδολίνος, Τραγωδία Ιωάννη-Ανδρέα Τρώιλου (17ου αιώνα)*, πρόλογος Στυλιανού Αλεξίου, επιμέλεια Μάρθας Αποσκήτη, Αθήνα, Στιγμή, 1987.

¹² Μάρκου Αντωνίου Φοσκόλου, *Φορτουνάτος*, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Alfred Vincent, εκδοτική επιμέλεια Θεοχάρη Δετοράκη, Ηράκλειο Κρήτης, 1980 [Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Κρητικών Θεάτρων, 2].

¹³ Δημοσίευση της παραλλαγής στο: Δ. Πασχάλης, «Οι δέκα λόγοι του Διγενούς Ακρίτου (πεζή διασκευή), *Λαογραφία* 9 (1926), σ. 305-440.

¹⁴ Γ. Βαλέτας, *Νεόφυτος Ροδινός. Κυπριακή Δημοτική Πεζογραφία. Λόγοι – Δοκίμια – Συναξάρια. Το αμόδι της τουρκοκρατίας*. Αθήνα, 1979.

¹⁵ *Τέχνη Ρητορικής υπό Φραγκίσκου Σκούφου*, Βενετία 1681 (α' έκδ.).

Στις *Ρίμες Αγάπης* γίνεται σαφής υπαινιγμός στη μυθολογική παράδοση που δηλώνει τη συγγένεια του θεού Έρωτα με την ανατολική Μεγάλη Μητέρα Θεά:

*Αμμ' εγώ ξεύρω γιάντα 'σαι χαέλλιν
και την ποθώ να δης ουδέν γυρεύεις:
γιατί αν τηδ δης ποθαίνεις αγαπόντα
γι' αυτόν δοξεύεις κι αχτυπάς καμμόντα.*

(46ο ποίημα, στίχοι 5-8)

Στη *Βοσκοπούλα* και την *Ερωφίλη*, ο Έρωτας τοξεύει μέσα από τα μάτια των γυναικών και εκεί έχει τον θρόνο του:

*Στρέφομαι και θωρώ τη μες στα μάτια
κ' ερράγην η καρδιά μου τρία κομμάτια,
γιατί Έρωτες είχαν κ' εδοξεύγα
και να με σαϊτέψουν εγυρεύγα.*

(*Η Βοσκοπούλα*, στίχοι 17-20)

Έρωτα [...]

*Στω γυναικώ τ' αμμάτια το θρονί σου
κρατείς, κ' εκ τα χιονάτα κι όμορφά τως
προσώπατα πληθαίνει η μπόρεσή σου.*

(*Ερωφίλη*, στίχοι 585, 615-617)

Στην *Πανώρια* υπάρχει η μοναδική ίσως σαφέστατη αναφορά σε έργα αυτής της περιόδου στον κοσμογονικό θεό Έρωτα. Στην πρώτη σκηνή της πέμπτης πράξης (στ. 13-19), ο Έρωτας μονολογεί:

*Αδικον έχουσι πολύ να με καταφρονούσι,
μα 'γω δεν τως οργίζομαι σ' ό,τι κι α θε να πούσι,
γιατί δεν ξεύρουσι ποσώς το τι λαλού για μένα,
μηδ' ως εδά δεν έχουσι ποιος είμαι γνωρισμένα.
Ο κόσμος πρίχου να σταθή εγώ 'μαι γεννημένος,
θεός απάνω 'ς τσ' 'ορανούς περίσσα μπορεμένος.
Θεός απ' όλους τσι θεούς κάνω συχνιά και τρέμου.*

Στη μόνη γνωστή πεζή παραλλαγή του *Βασιλείου Διγενή Ακρίτη* που παραδίδεται το 1632 από τον λόγιο γραφέα Μελέτιο Βλαστό και η οποία ακολουθεί την παράδοση της, οψιμότερης από τις έμμετρες, παραλλαγής Z, ο Έρωτας επίσης είναι ο φρικτός τοξοφόρος ρήγας, ο δυνάστης στον οποίο οφείλει να υποδουλωθεί όλη η πλάση.

Και εκεί μέσα εκάθετον ο φρικτός Έρωσ, εκείνος ο τοξότης, [...] Έπειτα υπήγεν εις την ζωγραφίας, και έβλεπέν τας. Και εθαύμασεν και λέγει προς τας βαΐας της και τας αρχοντοπούλας της: «Τις είναι τούτος ο φρικτός, ο φοβερός και μέγας, ο δυνατός και κραταιός και μέγας τοξότης; [...] Πολλά είναι φοβερός και δυνατός και λέων θρασύς, ανήμερος, ακάρδιος, αιματοπότης. Μεγάλην έχει δύναμην, μεγάλην την ανδρείαν, ως βλέπω, εις ανθρώπους». [...] Εκείνη δε εσέβηκε μέσα εις το κελίον, εκεί οπού ήτον ζωγραφισμένος ο Έρωσ, και εστάθη ομπρός του. Προσκυνεί και μυριοκαταφιλεί τον, και με αναστεναγμόν μεγάλην και με πολλά δάκρυα λέγει προς εκείνον: « Ω Έρωτα δυνάστα, φοβερέ και χρυσοπτέρυγε, οπού έχεις πολλήν δύναμην και ανδρείαν, την εξουσίαν σου πολλά τρέμω, την ανδρεία σου, την δύναμήν σου και την οργήν σου δεν δύναμαι πλέον να την βαστάσω [...]».

(Περί τον ορισμόν οπού όρισεν ο βασιλεύς να κτίσουν παλάτια και κήπους)

Τέλος, στο *Περί ηρώων, στρατηγών, φιλοσόφων, αγίων και άλλων ονομαστών ανθρώπων οπού εβγήκασιν από το νησί της Κύπρου*, (1659), ο Νεόφυτος Ροδινός καταχωρίζει στο λήμμα Έρωσ τον μύθο του θεού με στοιχεία από την κοσμογονική εκδοχή, ενώ, ο Φραγκίσκος Σκούφος, στο παράδειγμα που προτείνει στο *Περί υποτυπώσεως* εικοστό πέμπτο κεφάλαιο της *Τέχνης Ρητορικής*, καταφεύγει επίσης σε μοτίβα της ελληνικής ερωτικής θεματικής.

Εκτός από τα παραπάνω χαρακτηριστικά μοτίβα της ελληνικής ερωτικής θεματικής, στα δεκατρία έργα που εξετάστηκαν ειδικότερα, διαπιστώνεται, βέβαια, μεγάλος αριθμός μοτίβων του ερωτικού θέματος. Πρέπει, όμως, να αναγνωριστεί ότι τα μοτίβα αυτά ανήκουν στην κατηγορία των υπερεθνικών στερεότυπων (ο έρωτας που καίει αλλά και δροσίζει, που ημερεύει, που συμβουλεύει, ο έρωτας που ζωγραφίζεται και γίνεται εικόνα προσευχής για τον ερωτευμένο, είναι πολύ λίγα από τα πολλά ερωτικά μοτίβα αυτής της κατηγορίας). Ασφαλώς, την περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται αυτά τα έργα (15ος – 17ος αιώνας) τα πράγματα, από την άποψη της ανίχνευσης των καταβολών, είναι πολύ πιο σύνθετα. Το ερωτικό θεματικό υλικό κυκλοφορεί σε Ανατολή και Δύση και ο νεοπλατωνισμός είναι παρών στις φιλοσοφικές ανησυχίες των λογίων και των λογοτεχνών της Δύσης.¹⁶

Συνεπώς, καταλήγοντας σ' αυτό το στάδιο της έρευνας σε ένα πρώτο συμπέρασμα, μπορούμε να πούμε πως η παρουσία του αιρετικού θεού Έρωτα στο

¹⁶ Για τις φιλοσοφικές ανησυχίες των λογίων της Δύσης βλ. ενδεικτικά: Brian P. Copenhaver & Charles B. Schmitt, *Η φιλοσοφία της Αναγέννησης*, μτφρ. Χρ. Γεμελιάρης, επιστ. επιμ. Γ. Μανιάτης, Αθήνα, Πολύτροπον, 2007 [Θεωρία – Ιδέες], σ. 15-119, 233-346.

υστεροβυζαντινό/πρωτονεοελληνικό ερωτικό μυθιστόρημα φαίνεται πως συνέπλευσε με το αναζωπυρωμένο ενδιαφέρον των λογίων-λογοτεχνών για τον νεοπλατωνισμό και τη μυστικιστική μη χριστιανική θεολογία και, όπως δείχνουν τα πράγματα, πρέπει να υπήρξε η λογοτεχνική διέξοδος των αναζητήσεών τους. Αντίθετα, κατά τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες, τα μοτίβα της ελληνικής ερωτικής θεματικής πρέπει να θεωρηθούν μάλλον κατάλοιπα ενός εύρωστου άλλοτε θεματικού πεδίου, και να διαβαστούν ως ενδοελληνικά πολιτισμικά στερεότυπα, τα οποία περισσότερο ίσως φανερώνουν και την ελληνική λογοτεχνική παιδεία του συγγραφέα τους, παρά τη συνειδητή επιθυμία του για πνευματικό παιχνίδι και κατάθεση μέσω της λογοτεχνίας μιας φιλοσοφημένης ιδεολογικής ένταξης στην ελληνική (με τους όρους που προαναφέρθηκαν) πολιτισμική ταυτότητα.